

University of Tehran Press

The Proliferation of Autonomous Offensive Weapons in Islamic International Humanitarian Law

Esma'il Khalife^{1*} | Ahmad Esma'iltabar²

1. Corresponding Author, Department of International Law, Faculty of Judicial Law, University of Judicial Sciences and Administrative Services, Tehran, Iran. Email: esmaeilkhalife1371@gmail.com

2. Department of Islamic Law, Faculty of Judicial Law, University of Judicial Sciences and Administrative Services, Tehran, Iran. Email: a.esmailtabar@gmail.com

ARTICLE INFO

Article type:

Research Article

Article History:

Received 30 October 2022

Revised 11 March 2023

Accepted 03 April 2023

Published online 28 June 2023

Keywords:

*Autonomous Offensive Weapons,
Proliferation,
International Humanitarian Law,
Islamic Jurisprudence, prohibition*

ABSTRACT

The increasing progress of states in the military field and their desire to produce and proliferate new war tools and methods have brought new issues and many challenges to the legal systems. One of these issues and challenges is the proliferation of Autonomous Offensive Weapons. Islam and the legal system derived from it, as one of the legal systems, is the flagship of teachings based on global peace and security. The mission and ideal of the Last Prophet, Muhammad (PBUH) for humanity is the realization of world peace. Considering the comprehensiveness of the Islamic religion, it is not unreasonable and excessive to expect to express and determine the task in the newly created issues. Islamic jurists, referring to jurisprudential sources and jurisprudential principles and rules, derive rulings on new issues. According to the findings of the research, among the four evidences of Islamic jurisprudence, the Holy Quran, traditions and reason, are three sources that declare that the proliferation of autonomous Offensive weapons is prohibited and unlawful. Due to the absence of an explicit text from Islamic jurists, the claim of a consensus reached or conveyed by a single news is not effective in the discussion of the proliferation of autonomous offensive weapons. This article, using a descriptive-analytical approach, intends to investigate the proliferation of autonomous offensive weapons systems through the Islamic legal system in the Islamic international humanitarian law.

Cite this article: Khalife, E.; & Esma'iltabar, A. (2023). The Proliferation of Autonomous Offensive Weapons in Islamic International Humanitarian Law. *Islamic Jurisprudential Researches*, 19 (2), 161-174. DOI: <http://doi.org/10.22059/jorr.2023.349649.1009204>

Author: Esmaeil khalife & Ahmad Esma'iltabar

DOI: <http://doi.org/10.22059/jorr.2023.349649.1009204>

Publisher: University of Tehran Press.

انتشارات دانشگاه تهران

پژوهش‌های فقهی

شاپا الکترونیکی: ۶۱۹۵-۲۴۲۳

سایت نشریه: <https://jorr.ut.ac.ir/>

اشاعه تسلیحات تهاجمی خودکار در حقوق بین‌الملل بشردوستانه اسلامی

اسماعیل خلیفه^{۱*} | احمد اسماعیل تبار^۲

۱. نویسنده مسئول، گروه حقوق بین‌الملل، دانشکده حقوق قضایی، دانشگاه علوم قضایی و خدمات اداری، تهران، ایران. رایانامه: esmaeilkhalfelife1371@gmail.com

۲. گروه حقوق اسلامی، دانشکده حقوق قضایی، دانشگاه علوم قضایی و خدمات اداری، تهران، ایران. رایانامه: a.esmailtabar@gmail.com

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

پژوهشی

تاریخ‌های مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۸/۰۸

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۱۲/۲۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۱/۱۴

تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۴/۰۷

کلیدواژه:

اشاعه،

تسلیحات تهاجمی خودکار،

حرمت،

حقوق بین‌الملل،

بشردوستانه،

فقه اسلامی.

پیشرفت‌های روزافزون دولت‌ها در عرصه نظامی و تمایل آن‌ها به تولید و اشاعه ابزارها و روش‌های نوین جنگی مسائل مستحدثه و چالش‌های فراوانی را فراروی نظام‌های حقوقی قرار داده است. یکی از این مسائل و چالش‌ها، اشاعه تسلیحات تهاجمی خودکار است. اسلام و نظام حقوقی منبعت از آن نیز به‌عنوان یکی از نظام‌های حقوقی، پرچم‌دار آموزه‌های مبتنی بر صلح و امنیت جهانی است. رسالت و آرمان پیامبر خاتم(ص) برای بشریت، تحقق صلح جهانی است. با توجه به جامعیت دین اسلام، توقع بیان و تعیین تکلیف در مسائل مستحدثه امری بیهوده و گزاف نیست. فقهای اسلامی با رجوع به منابع و اصول و قواعد فقهی، حکم مسائل مستحدثه را استخراج می‌نمایند. وفق یافته‌های پژوهش، در بین ادله اربعه فقه اسلامی، قرآن کریم، روایات و عقل، منابع سه‌گانه‌ای هستند که اشاعه تسلیحات تهاجمی خودکار را ممنوع و حرام اعلام می‌دارند. با توجه به نبود نص صریح از فقهای اسلامی، ادعای اجماع محصل یا منقول به خبر واحد در بحث اشاعه تسلیحات تهاجمی خودکار کارایی ندارد. در این نوشتار، نگارندگان برآن‌اند که با رویکردی توصیفی-تحلیلی، به بررسی اشاعه سیستم‌های تسلیحاتی تهاجمی خودکار از رهگذر نظام حقوقی اسلام در ساحت حقوق بین‌الملل بشردوستانه اسلامی بپردازند.

استناد: خلیفه، اسماعیل و اسماعیل تبار، احمد (۱۴۰۲). اشاعه تسلیحات تهاجمی خودکار در حقوق بین‌الملل بشردوستانه اسلامی. پژوهش‌های فقهی، ۱۹ (۲)، ۱۶۱-۱۷۴.
DOI: <http://doi.org/10.22059/jorr.2023.349649.1009204>

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

© نویسندگان: اسماعیل خلیفه و احمد اسماعیل تبار

DOI: <http://doi.org/10.22059/jorr.2023.349649.1009204>

۱. مقدمه

وفق تعالیم مقدس دین مبین اسلام، یکی از موضوعاتی که در سال‌های اخیر موجب به‌مخاطره افتادن صلح و امنیت بین‌المللی در سطوح مختلف شده است و به‌نظر می‌رسد در سال‌های آتی به تهدیدی جدی‌تر علیه صلح و امنیت بین‌المللی تبدیل شود، مسئله تولید و اشاعه تسلیحات نظامی نوین است. ظهور و توسعه مترقیانه تکنولوژی‌های جدید در زمینه ساخت سلاح‌های جنگی، صحنه نبرد بین دولت‌ها را متحول نموده است.

یکی از نوین‌ترین تسلیحات جنگی که در سال‌های اخیر مورد استفاده قرار گرفته، سلاح‌های تهاجمی خودکار^۱ است؛ سلاح‌هایی که به گفته گزارشگر ویژه اعدام‌های فراقضایی سازمان ملل، کریستف هینز^۲، به سیستم‌های تسلیحاتی‌ای گفته می‌شود که پس از فعال شدن می‌توانند اهداف خود را بدون مداخله عامل انسانی انتخاب و هدف‌گیری نمایند (Heyns, 2013: 47). این تسلیحات با استقلال در عملکرد خود می‌توانند اهداف خود را ردیابی و شناسایی کنند و مورد حمله قرار دهند. ویژگی مهم دیگر این گونه تسلیحات، قدرت تهاجم، تخریب و کشندگی بالاست که می‌تواند تهدیدی علیه بشریت محسوب شود. اشاعه^۳ چنین سلاح‌هایی نتیجه کوتاه‌مدت یا میان‌مدت تولید آن‌ها است. کشور ما نیز صحنه استفاده از چنین سلاح‌هایی بوده است و بنابه گفته سردار فدوی، جانشین فرمانده سپاه، ترور شهید فخری‌زاده با استفاده از سیستم‌های دارنده هوش مصنوعی^۴ و با مختصات سیستم‌های تهاجمی خودکار صورت پذیرفته است. اگر هر قدرت نظامی در دنیا به دنبال توسعه و اشاعه سیستم‌های تسلیحاتی تهاجمی خودکار باشد، یک مسابقه یا مبارزه تسلیحاتی جهانی عملاً اجتناب‌ناپذیر خواهد شد. این نگرانی تا بدان جا عمق پیدا کرده است که متخصصان حوزه حقوق بین‌الملل و تسلیحات نظامی از سلاح‌های کشنده خودکار به‌عنوان سومین انقلاب در جنگ پس از باروت و سلاح‌های هسته‌ای یاد کرده‌اند؛ این یک توصیف یا خطر فرضی و وهمی نیست، بلکه تهدیدی واقعی علیه صلح و امنیت بین‌المللی است. با توجه به میزان استقلال^۵ این سلاح‌ها از مداخله عامل انسانی، می‌توان آن‌ها را به ۳ دسته تقسیم نمود: سلاح‌های تحت نظارت^۶، سلاح‌های نیمه‌خودکار^۷ و سلاح‌های تهاجمی خودکار. در این میان سلاح‌های تهاجمی خودکار، مد نظر نوشتار حاضر است.

یکی از چالش‌های فعلی حقوق بین‌الملل بشردوستانه اسلامی، مسئله مشروعیت یا عدم مشروعیت تولید و اشاعه سلاح‌های تهاجمی خودکار است. با کمال تأسف، پیشرفت فناوری و ارتقای دانش بشری به دلیل عدم رشد هم‌تراز تربیت و اخلاق انسانی، با آنکه به‌نظر می‌رسد در تقییل درد و رنج زندگی انسان مؤثر باشد و برایش فردوس برین را در جهان مادی به ارمغان آورد، با تولید و اشاعه سلاح‌های نیرومند و مخرب تهاجمی خودکار و گسترش رقابت تسلیحاتی، دیری نخواهد پایید که جهنم آتشی برای بشر معاصر رقم بخورد؛ در این میان، نقش‌آفرینی نظام حقوق بین‌الملل بشردوستانه اسلامی می‌تواند مؤثر باشد. با توجه به فحص نسبتاً کاملی که در آثار فقهی صورت پذیرفته است، تا به حال هیچ‌کدام از فقها در خصوص حکم فقهی این تسلیحات بیانی نداشته‌اند و مایه مباحات است که اولین اثر فقهی در زمینه اشاعه تسلیحات تهاجمی خودکار به نگارندگان حاضر اختصاص یافته است. در این نوشتار به بررسی مسئله اشاعه تسلیحات تهاجمی خودکار در ساحت حقوق بین‌الملل بشردوستانه اسلامی می‌پردازیم.

۲. مفهوم‌شناسی سلاح‌های تهاجمی خودکار

اساساً موضوع‌شناسی، فرع بر مفهوم‌شناسی است؛ لذا در راستای فهم حکم تولید و اشاعه تسلیحات تهاجمی خودکار در حقوق بین‌الملل، ابتدا بایستی مفهومی جامع و مانع از این سلاح‌ها به‌دست آید.

1. autonomous offensive weapons (AOW)
2. Christof Heyns
3. proliferation
4. artificial intelligence (ai)
5. autonomy
6. supervised weapons
7. semi-autonomous weapons

به‌طور کلی، با توجه به تعاریف موجود از سیستم‌های تسلیحاتی تهاجمی خودکار، می‌توان آن تعاریف را به ۳ گروه اصلی طبقه‌بندی کرد:

الف) دسته اول شامل تعاریفی است که پیرامون «ماهیت»^۱ رابطه فرماندهی و کنترل انسان و ماشین بیان شده است. این دسته شامل تعاریفی می‌شود که از سوی ایالات متحده مورد حمایت و پذیرش قرار گرفته که بیان داشته است: «سیستم تسلیحاتی تهاجمی خودکار، سلاحی است که پس از فعال شدن، می‌تواند اهداف را بدون مداخله بیشتر عامل انسانی انتخاب کرده، مورد هدف قرار دهد.» (US Department of Defense Directive, 2012: 2). همچنین، این دسته شامل تعریف ارائه‌شده از سوی دیده‌بان حقوق بشر می‌شود که سازمانی غیردولتی است که کمپین بین‌المللی توقف ربات‌های قاتل را نیز به‌راه انداخته است. دیده‌بان حقوق بشر در تعریفی که ارائه کرده، سلاح‌های تهاجمی خودکار را با توجه به درجات دخالت عامل انسانی به ۳ دسته تقسیم‌بندی کرده است (Human Rights Watch, 2012: 2)؛ سلاح‌هایی که نیازی به هدایت انسانی ندارند و به‌عبارت دیگر خارج از کنترل و دخالت انسان هستند^۲ که همان سلاح‌های تهاجمی خودکار مدنظر این نوشتار است.

ب) دسته دوم شامل تعاریفی می‌شود که مبتنی بر شاخص «قابلیت»^۳ است. برای مثال، وفق تعریف ارائه‌شده از سوی دولت انگلستان، سیستم‌های تسلیحاتی تهاجمی خودکار، سیستم‌هایی هستند که قادر به درک سطح بالاتری از هدف، جهت و مسیر عملیات‌اند (British Ministry of Defence, 2017: 13). چنین سیستم‌هایی با این درک عمیق از محیط عملیاتی خود، قادر به انجام اقدامات مناسب برای ایجاد حالت مطلوب خود هستند. این سیستم‌ها می‌توانند بدون وابستگی به نظارت و کنترل عامل انسانی، از بین گزینه‌های جایگزین و متعدد، هدف و مسیر عملیاتی خود را تعیین و به سمت آن هدف‌گیری نمایند.

ج) دسته سوم از تعاریف، در امتداد خطوط حقوقی و قانونی ساختار یافته‌اند و بر ماهیت وظایفی^۴ که سیستم‌ها به‌طور مستقل انجام می‌دهند تأکید دارند. وفق تعریف ارائه‌شده از سوی کمیته بین‌المللی صلیب سرخ^۵، «سلاح‌های تهاجمی خودکار» به‌عنوان یک اصطلاح کلی، شامل هر نوع سلاحی با «ویژگی خودکار عمل کردن» در «عملکردهای حیاتی» می‌شود؛ به‌عبارت دیگر، تسلیحات تهاجمی خودکار به تسلیحاتی گفته می‌شود که می‌توانند اهداف خود را جستجو، شناسایی، ردیابی و مورد حمله و آسیب قرار دهند؛ تمامی این عملکردهای حیاتی، بدون دخالت انسان اعمال می‌گردد (International Committee of the Red Cross, 2015: 5). دولت سوئیس سیستم‌های تسلیحاتی تهاجمی خودکار را به‌عنوان سیستم‌هایی که قادر به انجام وظایف و تعهدات- مندرج در حقوق بین‌الملل بشر و بشردوستانه- در جایگزینی جزئی یا کامل انسان در استفاده از زور به‌ویژه در چرخه و فرایند هدف‌گیری هستند توصیف می‌نماید (Switzerland, 2016: 3).

طبق گزارش کریستف هینز در جهت بازشناسی مفهوم سیستم‌های تسلیحاتی تهاجمی خودکار، وی بیان می‌دارد که «بر اساس یک تعریف پرکاربرد- که از جمله از جانب وزارت دفاع ایالات متحده و دیده‌بان حقوق بشر نیز تأیید شده است- اصطلاح سیستم‌های تسلیحاتی تهاجمی خودکار به تسلیحات خودکاری اطلاق می‌گردد که پس از فعال شدن، می‌توانند اهداف خود را بدون دخالت انسان انتخاب کرده، مورد هدف قرار دهند. عنصر مهم و کلیدی آن است که این سلاح‌ها، یک انتخاب مستقل در مورد هدف و میزان استفاده از نیروی کشنده دارند.» (Heyns, 2013: 47). سلاح‌های تهاجمی خودکار به‌عنوان ماشین‌هایی قلمداد می‌شوند که بر اساس پارادایم حس، اندیشیدن و عمل ساخته شده‌اند. این گونه سیستم‌ها حسگرهایی دارند که به آن‌ها درجه‌ای از آگاهی موقعیتی می‌دهد، و نیز پردازنده‌ها و هوش مصنوعی‌ای که «تصمیم می‌گیرند» که چگونه به یک خطر و محرک خاص پاسخ دهند. همچنین، از عوامل مؤثری تشکیل شده‌اند که می‌تواند آن «تصمیم‌ها» را عملیاتی نمایند (Singer, 2009: 67). سلاح تهاجمی خودکار، سیستمی از سلاح‌ها است که با استقلال در عملکردهای حیاتی خود و به‌عبارت دیگر بدون دخالت انسان، می‌تواند اهداف خود را جستجو، شناسایی، ردیابی و مورد هدف قرار دهد و موجب آسیب یا مرگ هدف انسانی خود گردد. استقلال تحت نظارت در این گونه سیستم‌ها به این معناست که یک انسان، خارج از اراده این سیستم‌ها وجود دارد که بر

1. essence

2. human-out-of-the-loop weapons

3. capability

4. nature of tasks

5. international committee of the red cross (ICRC)

تصمیمات آن‌ها نظارت می‌کند. البته نکته مهم آن است که این انسان‌ها می‌توانند از طرف سیستم‌های کشنده خودکار نادیده گرفته شوند؛ چراکه فرایندهای تصمیم‌گیری سیستم‌های کشنده خودکار اغلب در نانو ثانیه اندازه‌گیری می‌شود و مدیریت اطلاعاتی این سیستم‌ها ممکن است عملاً برای فرمانده‌ای که قرار است این سیستم‌ها را تحت نظارت و کنترل خود داشته باشد، ممکن نباشد. در چنین شرایطی، انسان از عملکرد این سیستم‌ها حذف می‌شود و لذا ماشین، رکن اصلی و مؤثر سیستم‌های تهاجمی خودکار قلمداد می‌گردد (Heyns, 2013: 47).

۳. پیشینه‌شناسی حکم فقهی اشاعه تسلیحات تهاجمی خودکار در کلام فقها

در عصر حاضر به دلیل تکامل عقول بشر و پیشرفت فناوری، مسائل متعدد نوپدید وجود دارند که هیچ نص معتبری در دین مبین اسلام به آن‌ها اختصاص پیدا نکرده است، اما از آنجایی که دین اسلام دین همیشگی و جاودانه است، نمی‌تواند بشر را در مواجهه با این مسائل، سردرگم و رها بیندازد، بلکه باید در مقام عمل، تکلیف انسان‌ها را مشخص نماید. پاسخ فقهی به مسائل مستحدثه، متوقف بر نوپدید نبودن و وجود نص خاص در آن مسئله نیست؛ چه آنکه از یک سو، متون فقهی فقهای اسلام مشحون و مملو از قواعد و ضوابط عامی است که بر مسائل نوظهور قابل تطبیق است. از سوی دیگر، گاه موضوعی در کلام معصومین^(ع) و سایر منابع فقهی مطرح شده و حکم آن نیز بیان گردیده است و فقیه مستنبط می‌تواند از طریق اصول و قواعد فقهیه، حکم آن موضوع را به موضوع جدید تسری بدهد. پدیده تسلیحات تهاجمی خودکار از همین قبیل است؛ با این توضیح که موضوع تسلیحات تهاجمی خودکار در زمان‌های پیشین مطرح نبوده و مورد ابتلای فقهای گذشته نبوده است که حکم آن را بیان نمایند، لکن فقها از برخی اصول مهم ناظر بر جنگ و جهاد اسلامی و حقوق بشر اسلامی مثل اصل تفکیک و حق حیات پرده برافکنده‌اند که می‌توان همان حکم ناظر بر پدیده‌های پیشین را بر موضوعات و مسائل مستحدثه جامعه امروزی جاری ساخت. برای نمونه، در تراث فقهی پیشینیان - چنان که در مباحث آتی به آن اشاره خواهد شد - مسلمانان از کاربرد سم در جنگ و مسموم کردن آب آشامیدنی دشمنان نهی شده‌اند؛ چراکه اصل تفکیک و اصول دیگر حقوق ناظر بر جنگ در این گونه تسلیحات رعایت نمی‌شود. واضح است که نهی کاربرد و اشاعه چنین تسلیحاتی محدود به این تسلیحات نمی‌گردد، بلکه می‌توان از طریق قواعدی همچون تنقیح مناط و یا الغای خصوصیت، حکم نهی وارد شده بر این تسلیحات را بر سایر تسلیحات نوظهور جاری ساخت.

از ابتدای شکل‌گیری فقه در کلام فقها و تدوین کتب فقهی، باب کتاب جهاد و بحث پیرامون حرمت و جواز تولید، کاربرد و اشاعه انواع سلاح‌های رایج آن زمان به یکی از ابواب مشهور فقهی تبدیل شده است. شیخ طوسی، از نامی‌ترین فقیهان قرن پنجم (۳۸۵-۴۶۰ ق)، در کتاب النهایه بیان کرده است: «يجوزُ قتال الكفار بسائر أنواع القتل إلا السم؛ فانه لا يجوزُ أن يلقى في بلادهم السم». (شیخ طوسی، ۱۳۹۰ ق: ۲۹۳) شیخ می‌فرماید که در قتال با کفار از هر ابزاری می‌توان استفاده کرد مگر سلاح سمی که از شمول تسلیحات مجاز خارج است. در کلام فقها پس از شیخ طوسی نیز نظیر همین عبارات دیده می‌شود. برای نمونه می‌توان به کتاب السرائر از ابن ادریس (حلی، ۱۴۱۰ ق: ۷۰)، غنیه النزوع از ابن زهره (۱۴۱۷ ق: ۲۰۱)، المختصر النافع از محقق حلی (بی‌تا: ۱۱۲)، الدروس الشرعیة از شهید اول (۱۴۱۷ ق: ۳۲)، جامع المقاصد از محقق ثانی (۱۴۱۱ ق: ۳۸۵) اشاره کرد. کراهت یا حرمت قطع و نابودی درختان، پرتاب شعله‌های آتش و مفتوح ساختن باب ورود آب به ساختمان‌های دشمن، حرمت قتل زنان و دیوانگان و کودکان و کراهت حمله شبانه به کافران (نجفی، ۱۳۹۲ ق: ۶۸) از جمله موارد موجود در کلام فقهاست که می‌تواند در جهت دلالت یابی حکم مسئله مورد بحث نوشتار حاضر مؤثر افتد. واضح است که این فتاوی مستنبط از کلام معصومین^(ع) و سایر منابع معتبر فقه شیعه است. (حرّ عاملی، ۱۴۱۴ ق: ۵۸-۷۰) در کلام متأخرین نیز از محدودیت‌هایی که آیت‌الله خویی در خصوص جنگ و نحوه اداره و استفاده از تسلیحات نظامی از منابع فقهی تنقیح و بیان نموده‌اند نیز می‌توان در موضوع اشاعه تسلیحات تهاجمی خودکار استفاده نمود. (موسوی خویی، ۱۴۱۰ ق: ۳۷۲-۳۷۳).

۴. نماز تسلیحات تهاجمی خودکار از تسلیحات کشتار جمعی

یکی از تسلیحاتی که شباهت‌های زیادی به تسلیحات تهاجمی خودکار دارد، تسلیحات کشتار جمعی^۱ است. در تعریف این

1. weapon of mass destruction (WMD)

تسلیمات آمده است: «سلاح کشتار جمعی (WMD) یک سلاح شیمیایی، بیولوژیکی، رادیولوژیکی، هسته‌ای یا هر سلاح دیگری است که می‌تواند باعث مرگ و صدمات قابل توجهی برای افراد زیادی شود یا آسیب زیادی به سازه‌های مصنوعی (مانند ساختمان‌ها)، سازه‌های طبیعی (مثلاً کوه‌ها) یا زیست کره خاکی داشته باشد.» (Britannica, 2023: 345). علی‌رغم مشترکات متعدد سلاح‌های کشتار جمعی با سلاح‌های تهاجمی خودکار، اما ویژگی‌های خاصی نیز می‌توان برای تسلیحات تهاجمی خودکار در نظر گرفت؛ در این بین، عملکرد خودکار و عدم نیاز به عامل انسانی در عملیات و کاربست هوش مصنوعی در تولید این سلاح‌ها را می‌توان به‌عنوان شاخصه‌های سلاح‌های تهاجمی خودکار بیان نمود. بدیهی است که این دو شاخصه بدون صبغه و پیشینه است و وجود همین دو عامل، تأثیر عظیمی از حیث سهولت عملیات، دقت و گستره تخریب و نیز صدمه بر محیط و افراد بر پیکره جنگ و منازعات ایجاد می‌کند (Heyns, 2013: 47).

۵. تبیین حقوق بین‌الملل بشردوستانه

حقوق بین‌الملل بشردوستانه^۱ که گاهی «حقوق جنگ»^۲ یا «حقوق مخاصمات مسلحانه»^۳ نامیده می‌شود، روابط بین دولت‌ها، سازمان‌های بین‌المللی و سایر تابعان حقوق بین‌الملل را در زمان مخاصمات مسلحانه تنظیم می‌کند. حقوق بین‌الملل بشردوستانه شاخه‌ای از حقوق بین‌الملل عمومی است که مشتمل بر قواعدی با هدف حمایت از افرادی است که دیگر در خصومت‌ها شرکت نمی‌کنند و ابزارها و روش‌های جنگ را محدود می‌سازند. به‌عبارت دیگر، حقوق بین‌الملل بشردوستانه شامل حقوق معاهدات بین‌المللی و قواعد عرفی است که به‌طور خاص برای حل و فصل مسائل بشردوستانه که مستقیماً از مخاصمات مسلحانه ناشی می‌شوند، اعم از ماهیت بین‌المللی یا غیربین‌المللی استفاده می‌شود (Handbook of International Humanitarian Law, 2016: 8). حقوق بین‌الملل بشردوستانه بر آن است که با وضع قواعد و مقررات، محدودیت‌ها و احیاناً ممنوعیت‌هایی برای تولید، کاربرد و گسترش برخی سلاح‌ها ایجاد نماید. سلاح‌هایی که موجبات سلب حق حیات یا آسیب‌های غیرضروری جبران‌ناپذیر بر انسان را فراهم می‌کنند از منظر این قواعد و در چارچوب کنوانسیون‌های بشردوستانه ممنوع قلمداد شده‌اند (Protocol I Additional to the 1949 Geneva Conventions, 1978: Article 35(2); Customary IHL Database, Rule 70). ما در این مقاله بر آن هستیم که اشاعه تسلیحات تهاجمی خودکار را از منظر این حقوق با رویکرد نظام حقوقی اسلام بررسی نماییم.

۶. بررسی ادله اربعه فقه بین‌الملل بشردوستانه در مسئله اشاعه تسلیحات تهاجمی خودکار

در این مطلب به دنبال استنباط حکم شرعی اشاعه تسلیحات تهاجمی خودکار در فقه بین‌الملل بشردوستانه هستیم. برای دستیابی به این حکم باید به منابع اصلی فقه اسلامی رجوع کرد. به همین منظور، به منابع اصلی فقه شیعه که عبارت است از قرآن کریم، روایات، عقل و اجماع، رجوع می‌کنیم تا بتوانیم حکم مسئله را کشف نماییم.

۱.۶. قرآن کریم

مهم‌ترین منبع فقه اسلامی در استنباط احکام شریعت، قرآن کریم است. به جهت اهمیت و منزلت والای قرآن کریم، ابتدا به بررسی مسئله اشاعه تسلیحات تهاجمی خودکار از منظر آیات قرآن کریم در ساحت حقوق بین‌الملل بشردوستانه اسلامی می‌پردازیم؛ با این بیان که پس از ذکر آیات و تبیین مختصر موضوع، به پذیرش یا عدم پذیرش این آیات در روند استنباط حکم شرعی اشاعه تسلیحات تهاجمی خودکار اشاره می‌نماییم.

الف) آیه ۱۹۰ سوره بقره

قرآن کریم بیان می‌دارد: «وَ قَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ وَ لَّا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ». به دلالت صریح آیه، جنگ فقط با مقاتلین جایز است. به‌عبارت دیگر، مقاتله فقط با افرادی که درگیر در نزاع هستند و جاهت دارد. بنابراین، اگر قتال با افرادی که در حقیقت نظامی نیستند یا اساساً دخیل در منازعه و درگیری نیستند و یا قادر به جنگ نیستند صورت پذیرد، قطعاً از موارد تخطی از حدود الهی ناظر بر جنگ است که وفق تصریح آیه، باید از آن اجتناب کرد. از این آیه، اصل تفکیک نیز به‌وضوح

1. international humanitarian law
2. law of war
3. law of armed conflict

قابل اصطیاد است. مستفاد از آیه شریفه این است که هرگز غیرنظامیان مخصوصاً زنان و کودکان نباید مورد حمله قرار بگیرند؛ چراکه آن‌ها به مقاتله برنخاسته‌اند و مصون از تعرض هستند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۱۹-۲۰).

هرگز نباید تصور کرد که مدلول این آیه، فقط نهی از کاربرد و استفاده از این سلاح علیه غیرنظامیان است و تولید و اشاعه آن‌ها از گستره دلالت آیه مورد اشاره خارج است؛ زیرا هرگاه کاربرد این سلاح‌ها ممنوع باشد، تولید و اشاعه آن‌ها نیز با توجه به التزام به استفاده نکردن از آن‌ها، هیچ بازدارندگی و نفعی ندارد و قهراً مصداق روشن هدر دادن سرمایه مسلمانان است که خود، مصداقی روشن از فساد و تبذیر است (علیدوست، ۱۳۹۷: ۱۱۱). مستفاد از این آیه، نهی از اعتدا به صورت مطلق است (فاضل لنکرانی، ۱۳۹۲: ۱۹) و از آنجا که اعتدا به مثل فقط در صورتی که منجر به فساد در زمین نشود جایز است و به دلیل عدم رعایت اصل تفکیک در تسلیحات تهاجمی خودکار که نهایتاً منجر به ایجاد فساد می‌گردد، نهی موجود در این آیه به اشاعه این‌گونه تسلیحات نیز جاری می‌شود و وفق آیه پیش گفته، حکم شرعی حرمت بر اشاعه این تسلیحات بار می‌گردد.

ب) آیه ۲۰۵ سوره بقره

افساد فی الارض، یکی از اصول و معیارهای حقوق بشردوستانه اسلامی است که اجتناب از آن، موجب رعایت حدود الهی ناظر بر مخاصمات می‌شود. قرآن کریم بیان می‌دارد: «وَ إِذَا تَوَلَّى سَعَىٰ فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَ يُهْلِكَ الْحَرْثَ وَ النَّسْلَ وَ اللَّهُ لَا يُحِبُّ الْفُسَادَ». خداوند متعال بیان می‌دارد: «چون چنین دشمن سرسختی قدرت و حکومت یابد، می‌کوشد که در زمین تباهی و فتنه‌گری به بار آورد، و زراعت و نسل را با ظلم و ستم فراوانی که می‌کند نابود سازد؛ خداوند تباهی و فتنه‌گری را دوست ندارد.» (انصاریان، ۱۳۹۵؛ بقره/ ۲۰۵). معنای جامع و کلی «فساد» و «افساد»، خروج از حالت اعتدال و صحت است (طوسی، ۱۳۹۰: ۷۵؛ موسوی سبزواری، ۱۴۰۹ ق: ۲۱۶؛ جوادی آملی، ۱۳۸۷: ۲۷۱). به عبارت دیگر، افساد در زمین به هر عمل شرارت‌باری اطلاق می‌شود که امنیت، سلامت و حیات مجتمع اسلامی را با اختلال و نابسامانی روبه‌رو سازد (ابومیشم، ۱۴۲۱ ق: ۱۱۸).

از آنجا که تسلیحات تهاجمی خودکار دارای قدرت تخریب، انهدام و کشتار در سطح وسیع است و آثار مخرب استفاده از این تسلیحات، غیرقابل کنترل و تحدیدناپذیرند، اصول و قواعد مهم حقوق بشردوستانه اسلامی در منازعات رعایت نمی‌شود. بنابراین، عدم رعایت حقوق اسلامی ناظر بر جنگ، موجب تعدی از حدود الهی شده، در نتیجه موجب فساد در روی زمین می‌گردد. از آنجایی که تولید و کاربرد این تسلیحات مقدمه واجب اشاعه است و تا تولید و کاربرد وجود نداشته باشد، عملاً مفهوم اشاعه نیز محقق نمی‌شود، از باب مقدمیت واجب، مستفاد از آیه، حرمت اشاعه تسلیحات تهاجمی خودکار است.

ج) آیه ۶۰ سوره انفال

یکی از ادله‌ای که قائلین به جواز تولید و اشاعه تسلیحات تهاجمی خودکار به آن استناد می‌کنند، آیه ۶۰ سوره مبارکه انفال است که اصطلاحاً تحت عنوان «بازدارندگی»^۱ یاد می‌شود.^۲ حق تعالی در قرآن کریم می‌فرماید: «وَ أَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَ مِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تَرْهَبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَ عَدُوَّكُمْ». خداوند متعال بیان می‌دارد: «و شما (ای مؤمنان) در مقام مبارزه با آن کافران خود را مهیا کنید و تا آن حد که بتوانید از آذوقه و تسلیحات و آلات جنگی و اسبان سواری زین کرده برای تهدید و تخویف دشمنان خدا و دشمنان خودتان فراهم سازید.» (الهی قمشه‌ای، ۱۳۸۰؛ انفال / ۶۰). خداوند متعال در این آیه هر نوع آمادگی در مقابل دشمن را دستور می‌دهد. این آمادگی عمومیت دارد و اعم از تأمین نیروی انسانی و تمهید ابزار و تجهیزات نظامی و جنگی است (فاضل لنکرانی، ۱۳۹۲: ۱۷). بی‌گمان این آیه را باید در پرتو آیات دیگر قرآن کریم تفسیر کرد. آیاتی که موکداً بر منع اعتدا و ستم و فساد دلالت می‌کنند، توان و قدرت و تسلیحات نظامی را به سلاح‌هایی که استفاده و اشاعه آن‌ها مظهر اعتدا و فساد نیست، محدود می‌سازند. خداوند به تولید و اشاعه سلاحی ویرانگر که از آن جز فساد و ظلم بر نمی‌خیزد، امر نمی‌کند (قربان‌نیا، ۱۳۹۲: ۱۰۰). اگر فقط به همین آیه عنایت شود و از سایر آیات ناظر بر بحث غفلت گردد، اشاعه تسلیحات خودکار کشنده امری

1. deterrence

۲. صرفاً به جهت تنظیم و در مقام تنقیح مناط، به بیان مقام معظم رهبری در مسئله اشاعه سلاح هسته‌ای اشاره می‌کنیم: «اصرار این دولت‌ها بر نگهداری، افزایش و گسترش توان تخریبی این سلاح‌ها، که هیچ کاربردی جز ارعاب و ترور دسته‌جمعی و ایجاد امنیت کاذب، مبتنی بر بازدارندگی ناشی از نابودی تضمین‌شده همگانی نداشته و ندارد، استمرار کابوس هسته‌ای جهان را به دنبال داشته است. بی‌دلیل نیست که این راهبرد «بازدارندگی مبتنی بر نابودی تضمین‌شده متقابل»، یا «دیوانگی» نام گرفته است (پیام به کنفرانس بین‌المللی خلع سلاح و عدم اشاعه، ۱۳۹۸/۰۱/۲۸).

جایز قلمداد می‌شود؛ چراکه آیه به صورت مطلق بیان نموده است که هر نوع تجهیزات و تسلیحاتی که توانایی ساخت و تولید آن را دارید می‌توانید به کار ببرید و آن را اشاعه دهید. اما وقتی به آیاتی همچون «وَ إِذَا تَوَلَّى سَعَى فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَ يُهْلِكَ الْخَرْثَ وَ النَّسْلَ وَ اللَّهُ لَا يُحِبُّ الْفُسَادَ.» (بقره/ ۲۰۵) یا «وَ إِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ قَالُوا إِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ.» (بقره/ ۱۱) نگاه می‌اندازیم، درمی‌یابیم که مفهوم بااهمیت‌تر دیگری به نام «فساد» وجود دارد که شارع مقدس از آن نهی کرده است. از جمع این دو دسته آیات درمی‌یابیم که شمار تجهیزات و تسلیحات نظامی تاجایی که داخل در دایره مفهومی فساد قرار نگیرد جایز است و در صورت تلاقی با مفهوم فساد، دامنه آن عمومیت ضیق می‌گردد. نقد دیگری که به نظریه بازدارندگی مطرح می‌شود این است که از عموم آیه شریفه «وَ اعِدُوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ» نمی‌توان جواز تولید و اشاعه تسلیحات تهاجمی خودکار را استنباط کرد؛ چراکه این کار از قبیل تمسک به عام در شبهه مصداقیه بوده که در اصول فقه منهی است؛ با این توضیح که دلیل «وَ اعِدُوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ» عام است و هر حالت و فرضی را دربر می‌گیرد، اما اثبات مشروعیت تولید و اشاعه که از موارد مشکوک است که احتمال دارد ذیل عام قرار بگیرد، قطعاً به واسطه دلیل عام امکان‌پذیر نیست؛ بلکه باید مشروعیت این عمل در مرحله قبل به اثبات رسیده باشد تا بتوان با این دلیل، جواز یا وجوب آن را ثابت کرد (ایزدهی، ۱۳۹۷: ۲۷۴).

بنابراین، این آیه که محل بحث به جهت عدم امکان فهم قدرت بازدارندگی در تولید و اشاعه این تسلیحات است، نمی‌تواند جواز اشاعه تسلیحاتی را که قابلیت ایجاد فساد در زمین دارند صادر نماید. نتیجه آنکه حکم شرعی حرمت بر اشاعه تسلیحات تهاجمی خودکار همچنان باقی و جاری است.

۲.۶. روایات

پس از بررسی آیات محل بحث، اکنون به برخی روایات صادره از معصومین^(ع) که قابلیت استناد به مسئله مورد بحث را دارند و در استنباط حکم شرعی اشاعه تسلیحات تهاجمی خودکار در ساحت حقوق بین‌الملل بشردوستانه اسلامی مدرسان هستند، اشاره می‌کنیم. در این مطلب به بیان و بررسی اجمالی روایاتی که ناظر بر حقوق بین‌الملل بشردوستانه اسلامی هستند و در استنباط حکم شرعی اشاعه تسلیحات تهاجمی خودکار مؤثر می‌باشند می‌پردازیم.

الف) روایت عدم تعرض به غیرنظامیان

امام صادق^(ع) فرموده‌اند: «إِنَّ النَّبِيَّ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ) كَانَ إِذَا بَعَثَ أَمِيرًا عَلَى سَرِيَّةٍ أَمَرَهُ بِتَقْوَى اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ فِي خَاصَّةِ نَفْسِهِ ثُمَّ فِي أَصْحَابِهِ عَامَةً ثُمَّ يَقُولُ: اغْزُوا بِسْمِ اللَّهِ وَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ قَاتِلُوا مَنْ كَفَرَ بِاللَّهِ وَ لَا تَغْدَرُوا، وَ لَا تَغْلُوا وَ لَا تَمَثَّلُوا وَ لَا تَقْتُلُوا وَ لِيَدَا، وَ لَا مِتْبَتَلًا فِي شَاهِقٍ، وَ لَا تَحْرَقُوا النَّخْلَ، وَ لَا تَغْرِقُوا بِالْمَاءِ، وَ لَا تَقْطَعُوا شَجَرَةً مَشْرَمَةً، وَ لَا تَحْرَقُوا زَرْعًا.» (الطوسی، ۱۳۶۴: ۱۳۸؛ الكلینی الرازی، ۱۴۰۷ ق: ۲۹). رسول خدا^(ص) به فرمانده‌ای که به‌عنوان «امیر جنگ» منصوب می‌کردند علاوه بر توصیه‌هایی به خود او و اصحاب و سربازان او، می‌فرمودند: جنگ را با نام خدا آغاز کن و فقط با کسانی که کفر به خدا دارند مقاتله کن و مکر و حيله نکنید و خیانت نکنید و مثله ننمایید، کودکان را نکشید و کسانی را که زخمی و مجروح هستند نکشید و درختان نخل را آتش نزنید، کفار را در آب غرق نکنید، درختان ثمره‌دار را قطع نکنید و زراعت‌ها را نیز آتش نزنید.

با این مضمون، روایات متعددی وارد شده است که ما در این نوشتار، فقط به ذکر یک مورد آن‌ها بسنده کرده‌ایم (برای مطالعه بیشتر ← المجلسی، ۱۴۰۳ ق: ۲۵؛ نوری، ۱۳۱۳ ق: ۳۹).

یکی از قواعد مهم ناظر بر حقوق بین‌الملل بشردوستانه اسلامی، عدم تعرض به غیرنظامیان است. اصل منبعث از این قاعده، اصل تفکیک است. در قتال باید تمام جوانب امر رعایت گردد که فقط نظامیان و افرادی که دخیل در جنگ هستند مورد حمله و تهاجم قرار بگیرند. بنابراین، قتل کودکان، زنان و مجروحان در عرصه نظامی جایز نیست. از آنجایی که می‌دانیم کاربرد، مقدمه واجب اشاعه تسلیحات تهاجمی خودکار است و با استفاده از تنقیح مناظ و وحدت ملاک موجود در کاربرد و اشاعه این تسلیحات، حکم شرعی نهی استفاده و کاربرد، به اشاعه این تسلیحات نیز سرایت پیدا می‌کند.

ب) روایات منع تعذیب با آتش

در روایتی بیان شده است: «عبدالله بن مسعود عن ابيه قال: قال رسول الله لا تعذبوا بالنار فانه لا يعذب بالنار الا ربها.» (ابن ابی شیبیه،

۱۴۰۹ ق: ۶۵۸). منع تعذیب با آتش یکی از قواعد اساسی ناظر بر روش‌های جنگی در مخصصات است. مستفاد از این روایت، منع به‌کارگیری شیوه‌های نامتعارف جنگی در منازعات است. مناط نهی قتال با آتش آن است که ممکن است به صورت غیرقابل تفکیک اعمال گردد و اصل تناسب نیز رعایت نشود. گرچه این روایت مربوط به کاربرد سلاح نامتعارف است، اما با استفاده از تنقیح مناط اشاعه کاربرد این تسلیحات، نهی وارد بر شیوه تعذیب با آتش و کاربرد بر اشاعه تسلیحات تهاجمی خودکار نیز جاری است.

ج) روایت منع القای سم

در روایتی بیان شده است که «عن السکونی عن جعفر عن ابیه عن علی^(ع) انّ النبی^(ص) نهیَ ان یتلقی السم فی بلاد المشرکین» (طوسی، ۱۴۰۷ ق: ۱۴۳). صاحب جواهر بیان می‌دارد که این روایت بر حرمت القای سم در سرزمین‌های مشرکین دلالت دارد و وجه حرمت آن است که القای سم در بلاد آنان مستلزم قتل کودکان، زنان و پیران و حتی مسلمانانی است که در آن سرزمین ساکن هستند (نجفی، ۱۴۰۴: ۶۷).

با توجه به مقدمیت تولید و کاربرد تسلیحات تهاجمی خودکار از باب مقدمیت واجب و همچنین با استفاده از تنقیح مناط، حکم کاربرد به اشاعه این تسلیحات نیز بار شده و از آنجا که در تسلیحات تهاجمی خودکار نیز همین خصوصیت موجود است، حرمت موجود در این روایت به طریق الغاء خصوصیت از سم، به تسلیحات تهاجمی خودکار نیز سرایت پیدا می‌کند.

۳.۶.۳. دلیل عقل

با توجه به لزوم فهم و کنکاش علمی دلیل عقل، لازم است در ابتدا به بیان مفهومی و ماهیتی دلیل عقل بپردازیم. سپس به صورت تطبیقی، دلیل عقل را در ساحت حقوق بین‌الملل بشردوستانه اسلامی بررسی نماییم.

۳.۶.۱. ماهیت‌شناسی دلیل عقل

محمدرضا مظفر دلیل عقل را دلیلی می‌داند که «یحکم به العقل الذی یتبث به الحکم الشرعی» (مظفر، ۱۳۸۷: ۲۱۸). افعال و پدیده‌ها در ذاتشان دارای حُسن و قبح هستند. در کلام اصولیون به این نوع حُسن و قبح اصطلاحاً «حُسن و قبح ذاتی» گفته می‌شود. در بحث حاضر، مسئله این است که آیا عقل می‌تواند به‌طور مستقل از تعلیم و بیان شارع مقدس، این حُسن و قبح را درک کند یا خیر؟ به همین جهت، مسئله اشاعه تسلیحات تهاجمی خودکار را در مستقلات عقلیه بررسی می‌نماییم.

اگرچه برخی از اصولیون دلیل عقل را حجت نمی‌دانند (کراچکی طرابلسی، ۱۴۱۰ ق: ۱۸۶)، اما محمدرضا مظفر بیان می‌دارد که اگر دلیل عقلی از طریق معتبر ایجاد شود، می‌تواند مثبت حکم شرعی گردد. وی می‌فرماید: «قد یستشکل فی إطلاق اسم الدلیل علی حکم العقل كما یطلق علی الكتاب و السنه و الاجماع. و سیأتی إن شاء الله (تعالی) فی مباحث الحجّه معنی الدلیل و الحجّه باصطلاح الأصولیین و کیف یطلق الدلیل باصطلاحهم علی حکم العقل» (مظفر، ۱۳۸۷: ۲۱۹)؛ راه معتبر رسیدن به حکم شرعی از طریق دلیل عقلی، کشف یک رابطه ملازمه بین حکم عقل و حکم شرع است. به عبارت دیگر، باید از طریق قیاس منطقی وجود ملازمه را احراز کرد؛ در غیر این صورت، نمی‌توان از این طریق به حکم شرعی پی برد. در ملازمات نیز یک لازم و یک ملزوم وجود دارد. لازم، همان حکم شرعی است که ما در پی اثبات آن هستیم و ملزوم نیز همان حکم عقل است. لذا از جمع این لازم و ملزوم، رابطه ملازمت حاصل می‌شود و در نتیجه، حکم شرعی مسئله مدنظر به‌دست می‌آید. شایان ذکر است که در باب ملازمه بین حکم عقل و حکم شرع، برخی از اخباریون (محدث استرآبادی، ۱۴۲۶ ق: ۱۲۹-۱۳۱؛ المحدث البحرانی، ۱۳۶۳: ۱۳۲) و اصولیون (حائری اصفهانی، ۱۴۰۴ ق: ۳۳۷) دست به انکار این اصل زده‌اند.

درک حکم عقل و ملازمه از سوی جمیع عقلای عالم صورت می‌پذیرد؛ لذا عقلای عالم در جهت مشروعیت یا عدم مشروعیت اشاعه تسلیحات تهاجمی خودکار باید به صورت طبیعی اظهار عقیده کنند. در ذهن عرفی عقلای عالم، ریشه اعمال و افعال یا به حُسن و یا به قبیح ختم می‌گردد. به تعبیر دیگر، فعل حُسن، همان عدل است و فعل قبیح، همان ظلم. در مسئله اشاعه تسلیحات تهاجمی خودکار باید بررسی نمود که «عقلاء بما هم عقلاء» چه حکمی بر اشاعه این تسلیحات بار می‌کنند؟ آیا اشاعه این تسلیحات را فعل حُسن می‌دانند و آثار عدل را بر آن بار می‌نمایند یا آن را قبیح تلقی می‌کنند؟ در این میان، پاسخ به

این سؤال را از منظر حقوق بین الملل بشردوستانه اسلامی بررسی می کنیم.

۲.۳.۶. حکم شناسی مسئله اشاعه تسلیحات تهاجمی خودکار از منظر دلیل عقل

در این مطلب به حکم شناسی مسئله اشاعه تسلیحات تهاجمی خودکار از منظر دلیل عقل در ساحت حقوق بین الملل بشردوستانه اسلامی می پردازیم. ابتدا به بررسی قواعد حقوق بشردوستانه اسلامی مرتبط و مورد نیاز با مسئله پرداخته، در ادامه به بیان حکم شرعی اشاعه تسلیحات تهاجمی خودکار از منظر دلیل عقل می پردازیم.

الف) قواعد بشردوستانه مرتبط با مسئله اشاعه تسلیحات تهاجمی خودکار

در اینجا به بررسی ۳ قاعده مهم حقوق بین الملل بشردوستانه اسلامی که با مسئله اشاعه تسلیحات تهاجمی خودکار مرتبط هستند، از منظر دلیل عقل می پردازیم.

۱. محدودیت در اتخاذ روش ها و سلاح های نظامی

«عقلاء بما هم عقلاء» استفاده از برخی سلاح ها و روش های جنگی را قبیح می دانند. آن ها فقط کاربست برخی سلاح ها و روش ها را مجاز و انسانی قلمداد می کنند. فطرت انسانی بشر اجازه استفاده از هرگونه سلاح با تأثیرات مرگبار و مخرب را به سردمداران عملیات نظامی نمی دهد. برای نمونه، سلاحی که این قابلیت را نداشته باشد که افراد غیرنظامی و غیردرگیر در جنگ را از افراد نظامی تفکیک کند، طبیعتاً در عرصه جنگ به همه افراد آسیب و جراحت وارد می نماید. عقل حکم می کند که در هر معرکه نظامی از سلاح هایی استفاده شود که فقط به هدف مورد نظر آسیب برساند و یا فقط به مقداری که نیاز و ضرورت ایجاد می کند آسیب و جراحت وارد کند و بیش از آن، قبیح قلمداد می گردد. با توجه به خصوصیات تسلیحات خودکار کشنده، عقلاً قبیح است که از این گونه تسلیحات در عرصه نظامی استفاده شود. بنابراین، عقلای عالم اشاعه تسلیحات تهاجمی خودکار را مصداق ظلم، و قبیح می دانند.

۲. لزوم رعایت اصل تفکیک

اصل تفکیک از اصول مهم عرفی و عقلایی ناظر بر مخاصمات است. عقلاً استفاده از سلاحی که قابلیت تفکیک بین نظامیان و غیرنظامیان را نداشته باشد، عقلاً قبیح می دانند. هیچ انسانی در عالم قائل به این مطلب نیست که در جنگ از سلاحی استفاده شود که در تفاوت گذاشتن بین افراد درگیر در صحنه نبرد با افراد غیردرگیر در جنگ ناتوان باشد. بنابراین، با توجه به عدم قابلیت تفکیک در تسلیحات تهاجمی خودکار، عقلاً قبیح است که از این گونه تسلیحات در عرصه نظامی استفاده شود. به همین جهت به حکم عقل، اشاعه تسلیحات تهاجمی خودکار مصداق ظلم شناخته شده، قبیح قلمداد می گردد.

۳. لزوم رعایت اصل تناسب

عقلاً در سرتاسر عالم، رعایت تناسب در حمله و میزان ایجاد جراحات و صدمات را یک اصل ضروری و فطری می دانند. عقل حکم می کند حمله ای که باعث آسیب بیش از حد و غیرضروری به غیرنظامیان شود، وجاهت نداشته، آن را قبیح می پندارند. اصولاً مزیت و ضرورت نظامی از جمله اصول عرفی است که برگرفته از خرد و ذات انسان هاست. بنابراین، تخطی از این اصل با حکم عقلای عالم در تعارض است. سلاح های تهاجمی خودکار در عرصه نظامی و زمان درگیری، امکان ایجاد جراحات و صدمات بیش از حد انتظار را دارد که خود، بیانگر عدم قابلیت این تسلیحات در رعایت اصل تناسب در حمله است. با توجه به عدم رعایت اصل تناسب در کاربست تسلیحات تهاجمی خودکار، عقلاً قبیح است که از این گونه تسلیحات در عرصه نظامی استفاده شود. به همین جهت به حکم عقل، اشاعه تسلیحات تهاجمی خودکار مصداق ظلم شناخته شده، قبیح قلمداد می گردد.

ب) بیان حکم شرعی مسئله اشاعه تسلیحات تهاجمی خودکار از منظر دلیل عقل

با توجه به ملازمه موجود در حکم عقل و حکم شرع، این گونه نتیجه گرفته می شود که اشاعه تسلیحات تهاجمی خودکار از مصادیق ظلم است و ظلم نیز به حکم عقل، قبیح است. بنابراین، به حکم عقل، اشاعه تسلیحات تهاجمی خودکار از رهگذر حقوق بشردوستانه اسلامی، مخالف شرع اسلام قلمداد شده، حرام تلقی می گردد.

۶.۴. دلیل اجماع

در این مطلب به بررسی یکی دیگر از ادله موجود در منابع فقهی می‌پردازیم تا بتوانیم حکم مسئله اشاعه تسلیحات تهاجمی خودکار را از این رهگذر نیز بررسی نماییم.

۶.۴.۱. ماهیت‌شناسی دلیل اجماع

شیخ انصاری این‌گونه بیان می‌کند: «إِنَّ الظاهر من الإجماع اتفاقُ أهل عصرٍ واحدٍ، لا جميعُ الأعصار» (انصاری، ۱۴۲۸ق: ۲۰۱)؛ منظور از اجماع، اتفاق علمای عصر واحد است. بنابر آنچه که معروف در لسان اصولیون است، اجماع یا محصل است و یا منقول.

۶.۴.۲. حکم‌شناسی مسئله اشاعه تسلیحات تهاجمی خودکار از منظر دلیل اجماع

به جهت مستحده بودن موضوع تسلیحات تهاجمی خودکار، این بیانات فارغ از این تسلیحات صادر شده است. بنابراین، ما در مسئله اشاعه تسلیحات تهاجمی خودکار با نصّ واضحی از فقها روبه‌رو نیستیم که بتوانیم ادعای اجماع محصل و یا منقول به خبر واحد را بر فرض حجیتشان، ثبوتاً و اثباتاً مطرح نماییم؛ لذا در این مسئله، دلیل اجماع کارایی ندارد.

۷. نتیجه

ما در عصری زندگی می‌کنیم که سیستم‌های حاوی فناوری هوش مصنوعی و عملکردهای خودکار پیشرفته به‌طور فزاینده‌ای در بخش‌های نظامی و حتی غیرنظامی رایج شده است. یکی از انواع سلاح‌هایی که می‌تواند تأثیرات مخربی برای جامعه بین‌المللی داشته باشد، سلاح‌های تهاجمی خودکار است. اصطلاح سیستم‌های تسلیحاتی تهاجمی خودکار به تسلیحات خودکاری اطلاق می‌شود که پس از فعال شدن می‌توانند اهداف خود را بدون دخالت انسان انتخاب کرده، مورد هدف قرار دهند. عنصر مهم و کلیدی آن است که این سلاح‌ها علاوه بر قدرت تهاجم و تخریب گسترده، انتخاب مستقل در مورد هدف و میزان استفاده از نیروی کشندگی دارند.

یکی از چالش‌های جدی حقوق بین‌الملل بشردوستانه اسلامی، مسئله اشاعه تسلیحات تهاجمی خودکار است. مستحده بودن مسئله اشاعه تسلیحات تهاجمی خودکار و فقدان نص خاص در خصوص اشاعه این تسلیحات، مانع حکم‌شناسی مسئله در حقوق اسلام نمی‌شود. لازم به ذکر است که اگرچه هنوز فقهای اسلامی در خصوص اشاعه تسلیحات تهاجمی خودکار سخنی به‌میان نیاورده‌اند، اما این به معنای نقصان فقه اسلامی نیست؛ چراکه دین مبین اسلام به زمان و مکان خاصی محدود نیست. در این نوشتار به بررسی مسئله اشاعه تسلیحات تهاجمی خودکار از منظر حقوق بین‌الملل بشردوستانه اسلامی پرداخته‌ایم.

مهم‌ترین منبع فقه اسلامی در استنباط احکام شریعت، قرآن کریم است. آیات متعددی از قرآن کریم در ساحت حقوق بین‌الملل بشردوستانه اسلامی، اشاعه تسلیحات تهاجمی خودکار را ممنوع اعلام می‌دارند. در این میان می‌توان به آیات ۱۹۰ و ۲۰۵ سوره بقره، ۳۳ سوره اسراء و ۶۰ سوره انفال اشاره کرد. دومین منبع اصلی فقه حقوق بین‌الملل بشردوستانه اسلامی، روایات صادره از معصومین^(ع) است. سه دسته از روایات از جمله روایت عدم تعرض به غیرنظامیان، روایت منع تعذیب با آتش، و روایت منع القای سم، به مسئله اشاعه تسلیحات تهاجمی خودکار در حقوق بین‌الملل بشردوستانه پرداخته‌اند. مستفاد از تمامی این روایات، حرمت اشاعه این تسلیحات نظامی است. سومین دلیل فقهی، عقل است که می‌تواند مثبت حکم شرعی باشد. عقل، اشاعه تسلیحات خودکار کشنده را از مصادیق ظلم تلقی کرده، حکم شرعی حرمت بر آن بار می‌نماید. مدد‌رسان و مهبط حکم عقل، اصول بنیادین حقوق بین‌الملل بشردوستانه اسلامی، از جمله اصول محدودیت در اتخاذ روش‌ها و ابزارهای نظامی، لزوم رعایت اصل تفکیک، و لزوم رعایت اصل تناسب در مخاصمات مسلحانه است که همه این اصول، اشاعه تسلیحات تهاجمی خودکار را از مصادیق ظلم می‌پندارند. با توجه به مستحده بودن موضوع تسلیحات تهاجمی خودکار، ما با نصّ واضحی از فقها روبه‌رو نیستیم که بتوانیم ادعای اجماع محصل یا منقول به خبر واحد را بر فرض حجیتشان مطرح نماییم. لذا در مسئله اشاعه تسلیحات تهاجمی خودکار، دلیل اجماع کارایی ندارد.

منابع

- قرآن کریم، ترجمه مهدی الهی قمشه‌ای (۱۳۸۰). ج ۲. قم: نشر فاطمه الزهراء.
- قرآن کریم، ترجمه حسین انصاریان (۱۳۹۵). قم: نشر فاطمه الزهراء.
- ایزدهی، سید سجاد (۱۳۹۱). ممنوعیت استفاده از سلاح کشتار جمعی. علوم سیاسی (باقرالعلوم)، سال پانزدهم (۶۰)، ۶۷-۸۵.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۷). تسنیم، ج ۲. قم: مرکز نشر اسراء، ج ۲.
- علیدوست، ابوالقاسم (۱۳۹۷). فقه هسته‌ای. تهران: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- فاضل لنکرانی، محمدجواد (۱۳۹۲). تولید و استفاده از سلاح‌های کشتار جمعی از دیدگاه فقه اسلامی. قم: نشر مرکز فقهی ائمه اطهار^(ع).
- قربان‌نیا، ناصر (۱۳۹۲). ممنوعیت مطلق کاربست سلاح هسته‌ای. حقوق اسلامی، سال دهم (۳۹)، ۴۶-۶۲.
- لطفی، عبدالرضا؛ فقهی، محمدرضا؛ اخگری بناب، نادر (۱۳۹۵). تسلیحات کشتار جمعی از دیدگاه اسلام و حقوق بین الملل بشردوستانه. تهران: میزان، ج ۳.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴). تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الاسلامیه، ج ۲.
- الأنصاری الرویفی الإفريقي، ابن منظور (۱۴۱۴). لسان العرب، ج ۳. بیروت: دار صادر، ج ۲.
- الانصاری، شیخ مرتضی (۱۴۲۸). فرائد الاصول. قم: مجمع الفکر الاسلامی، ج ۱.
- ابومیثم، الشیبی (۱۴۲۱). الجهاد (تقريراً لبحث آیه الله محمد مهدی الاصفی). قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
- ابن ابی شیبیه، عبدالله بن محمد (۱۴۰۹). المصنف. تحقیق سعید اللحام. بیروت: دارالفکر، ج ۷.
- ابن زهره، حمزه بن علی (۱۴۱۷). غنیة النزوع الی علمى الاصول و الفروع. قم: مؤسسه الامام الصادق^(ع).
- الاصفهانى، شیخ الشریعہ (۱۴۱۰). قاعدة لاضرر. قم: مؤسسه النشر الإسلامی التابعه لجماعه المدرسين.
- الإيروانى، الشيخ محمدباقر (۱۴۳۲). دروس تمهيدية فى القواعد الفقهيّة. ج ۵. قم: دارالفقه للطباعة و النشر، ج ۱.
- الحائرى الاصفهانى (صاحب فصول)، محمدحسين (۱۴۰۴). الفصول الغروية فى الأصول الفقهيّة. قم: دار احياء العلوم الاسلاميه.
- الحرّ العاملى، محمدبن الحسن (۱۴۱۴). وسائل الشيعه. ج ۳. قم: مؤسسه آل البيت^(ع)، ج ۱۵.
- الحلى، جعفر بن حسن (بى تا). المختصر النافع فى فقه الاماميه. قم: كتاب فروشى مصطفىوى.
- الحلى، محمدبن ادريس (۱۴۱۰). السرائر. ج ۲. قم: مؤسسه النشر الاسلامى، ج ۲.
- السيوطى، جلال الدين عبدالرحمن ابى بكر (۱۳۸۹). تنوير الحوالك شرح موطأ مالك. مصر: المكتبة التجارية الكبرى، ج ۲.
- الشهيد الاول، شمس الدين محمد بن على مكى عاملى (۱۴۱۷ ق). الدروس الشرعية فى فقه الاماميه. قم: مؤسسه النشر الاسلامى.
- ج ۲.
- الشيخ الطوسى، محمد بن حسن (۱۴۱۱). مصباح المتهجد. بيروت: مؤسسه فقه الشيعه بيروت، ج ۲.
- _____ (۱۳۹۰). النهايه فى مجرد الفقه و الفتاوى. بيروت: دارالكتب العلميه.
- الطوسى، ابوجعفر محمدبن حسن (بى تا). التبيان فى تفسير القرآن. با مقدمه شيخ آقا بزرگ تهرانى و تحقيق احمد قصير عاملى. بيروت: دار احياء التراث العربى، ج ۱.
- الطوسى، محمد بن الحسن (شيخ الطائفة) (۱۳۶۴). تهذيب الاحكام فى شرح المقنعه للشيخ المفيد رضوان الله عليه. ج ۴. تهران: دار الكتب الإسلاميه، ج ۶.
- العلامه الحلى، حسن بن يوسف (۱۹۸۲). نهج الحق و كشف الصدق. بيروت: دار الكتاب اللبنانى.
- الکراچكى الطرابلسى، شيخ ابوالفتح محمد بن على (۱۴۱۰). كنز الفوائد. قم: دارالذخائر.
- الکلىنى الرازى، ابى جعفر محمد بن يعقوب (۱۴۰۷). الكافى. ج ۴. تهران: دار الكتب الإسلاميه، تهران: ج ۵.
- المجلسى، محمدباقر (۱۹۳۸). بحار الانوار. بيروت: مؤسسه الوفاء، ج ۲۱.
- المحدث الاسترآبادى، محمدامين (۱۴۲۶). الفوائد المدنيّة و بذيله الشواهد المكيه. ج ۲. قم: مؤسسه النشر الإسلامى.

- المحدث البحرانی، یوسف بن احمد (۱۳۶۳). *الحدائق الناضرة*. قم: مؤسسه النشر الإسلامی. ج ۱.
- المحقق الثانی، علی بن حسین کرکی (۱۴۱۱). *جامع المقاصد فی شرح القواعد*. بیروت: مؤسسه آل البيت^(ع). ج ۳.
- المحقق الطوسی، نصیرالدین (۱۴۱۳). *کشف المراد*. مقصد سوم، فصل سوم، مبحث حسن و قبح. قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
- المظفر، محمدرضا (۱۳۸۷). *اصول الفقه* (با تعلیقه زارعی سبزواری). ج ۵. قم: بوستان کتاب.
- الموسوی خویی، ابوالقاسم (۱۴۱۰). *منهاج الصالحین*. ج ۲۸. قم: مدینه العلم. ج ۱.
- الموسوی السبزواری، السید عبدالاعلی (۱۴۰۹). *مواهب الرحمن فی تفسیر القرآن*. بیروت: مؤسسه اهل بیت^(ع). ج ۳.
- الناصر، المکارم الشیرازی (۱۳۷۰). *القواعد الفقهیه*. ج ۳. قم: مدرسه الامام علی بن ابیطالب^(ع). ج ۲.
- النجفی، محمدحسن (۱۳۹۲). *جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام* (کتاب الجهاد). ج ۷. تهران: دارالکتب الاسلامیه. ج ۲۱.
- النوری، المیرزا حسین (۱۳۱۳). *مستدرک الوسائل*. قم: مؤسسه آل البيت^(ع). ج ۱۱.

- Abu Maitham, Al-Shabib (2000); Al-Jihad (reportedly for the discussion of Ayatollah Muhammad Mahdi Al-Asfi), first edition, publications of the Office of Islamic Propaganda. (in Arabic)
- Al-Allameh Al-Hali, Hassan bin Yusuf (1982); Nahj al-Haq and Kashf al-Sadeq, Dar al-Kitab al-Labbani, Beirut, Lebanon. (in Arabic)
- Al-Ansari Al-Raifi al-Afriki, Ibn Manzoor (1993); Lasan al-Arab, vol. 2, third edition, Dar Sadir, Beirut, Lebanon. (in Arabic)
- Al-Ansari, Sheikh Morteza (2007); Faraid al-Asul, vol. 1, first edition, Jamal al-Fikr al-Islami, Qom, Iran. (in Arabic)
- Al-Hairi Al-Isfahani (the owner of the seasons), Mohammad Hossein (1983); Al-Fusul al-Gharwiyyah in Usul al-Fiqhiya, first edition, Dar Ahyaya Uloom al-Islamiya, Qom, Iran. (in Arabic)
- Al-Hali, Jafar bin Hassan (bita); Mukhastar al-nafi fi fiqh al-Umamiyah; Qom, Mustafavi bookstore. (in Arabic)
- Al-Hali, Muhammad bin Idris (1989); Al-Raer, vol.2, second edition, Al-Nashar al-Islami Institute, Qom. (in Arabic)
- Al-Hurrah al-Amili, Muhammad bin Al-Hassan (1993); Al-Wasal al-Shia, vol. 15, 3rd edition, Al-Al-Bayt Institute (peace be upon him), Qom. (in Arabic)
- Al-Irwani, Sheikh Mohammad Baqir (2010); Introductory lessons in jurisprudence, vol. 1, fifth edition, Dar al-Fiqh for printing and publishing, Qom. (in Arabic)
- Al-Isfahani, Sheikh Al-Sharia (1989); Al-Qa'ad al-Harm, first edition, Al-Nashar Islamic Publishing House of Jama'at al-Madrasin, Qom, Iran. (in Arabic)
- Alkalini al-Razi, Abi Jafar Muhammad bin Yaqub (1986); Al-Kafi, vol. 5, 4th edition, Dar Al-Kitab al-Islamiya, Tehran, Iran. (in Arabic)
- Al-Karajki Al-Trabalsi, Sheikh Abul-Fath Mohammad Bin Ali (1989); Kanzalfouad, first edition, Dar al-Zhakhar, Qom, Iran. (in Arabic)
- Al-Majlisi, Mohammad Bagher (1983); Bihar al-Anwar, vol. 21, Al-Wafa Institute, Beirut, Lebanon. (in Arabic)
- Al-Mousavi Al-Sabzwari, Al-Sayed Abdul-Ali (1988); The gifts of al-Rahman fi Tafsir al-Qur'an, vol. 3, first edition, Ahl al-Bayt Institute (AS), Beirut, Lebanon. (in Arabic)
- Al-Mousavi Khoei, Abul-Qasim (1989); Minhaj al-Salehin, vol. 1, Ch. 28, Medina of Knowledge, Qom. (in Arabic)
- Al-Muhaddath Al-Strabadi, Mohammad Amin (2005); Al-Fawad al-Al-Al-Shawahid al-Makkah, second edition, Al-Nashar Islamic Publishing House, Qom, Iran. (in Arabic)
- Al-Muhaddith al-Bahrani, Yusuf bin Ahmad (1946); Al-Hadaiq al-Nadrah, Volume 1, Al-Nashar Islamic Publishing House, Qom, Iran. (in Arabic)
- Al-Muhaqq al-Thani, Ali bin Hossein Karki (1990); Jami al-Maqasid in the description of the rules vol. 3, first edition, Al-Al-Bayt Institute (peace be upon him), Beirut, Lebanon. (in Arabic)
- Al-Muhaqq al-Tousi, Nasiruddin (1992); Kafsh al-Murad, the third destination, the third chapter, the topic of good and evil, Al-Nashar Islamic Publishing House, Qom, Iran. (in Arabic)
- Al-Muzaffar (RA), Mohammad Reza (1967); Principles of Fiqh (with Zaree Sabzevari's commentary), fifth edition, Bostan Kitab, Qom, Iran. (in Arabic)
- Al-Najafi, Mohammad Hassan (2013); Jawaharlal Kalam in the description of Islamic Laws (Kitab al-Jihad), vol. 21, 7th edition, Dar al-Kitab al-Islamiya, Tehran. (in Arabic)
- Al-Nasser, Al-Makaram Al-Shirazi (1950); Al-Qasas al-Fiqhiyyah, vol. 2, 3rd edition, Madrasa al-Imam Ali bin Abi Talib (a.s.), Qom, Iran. (in Arabic)
- Al-Nuri, Al-Mirza Hossein (1895); Mostadrak al-Wasail, vol. 11, first edition, Al-Al-Bayt Institute (peace be upon him), Qom. (in Arabic)

- Al-Shaheed Al-Awal, Shamsuddin Muhammad Bin Ali Makki Ameli (1996); Al-Sharia lessons in al-Umamiyah jurisprudence; vol. 2, first edition, Al-Nashar al-Islami Institute, Qom. (in Arabic)
- Al-Sheikh al-Tousi, Muhammad bin Hassan (1970); Al-Nahiya fi single fiqh and al-fatawi; First edition, Dar al-Kutb al-Alamiya, Beirut, Lebanon. (in Arabic)
- ; Misbah al-Mutahjad; vol 2, first edition, Shia Fiqh Foundation, Beirut, Lebanon. (in Arabic)
- Al-Suyuti, Jalaluddin Abdurrahman Abi Bakr (1969); Tanweer al-Hawalik, Commentary on Mota Malik, vol. 2, first edition, Al-Kubarah Trading Library, Egypt. (in Arabic)
- Al-Tawsi, Muhammad bin Al-Hasan (Sheikh Al-Taifah)(1944), Tahdib al-Ahkam fi Sharh Al-Muqnaa by Sheikh Al-Mufid Rizwanullah alaihi, vol. 6, 4th edition, Dar Al-Katb al-Islamiyya, Tehran, Iran. (in Arabic)
- Al-Tusi, Abu Jaafar Muhammad bin Hasan (bita); Al-Tabyan fi Tafsir al-Qur'an, with an introduction by Sheikh Agha Bozor Tehrani and research by Ahmed Qasir Ameli, vol. 1, first edition, Dar Ahya Al-Trath al-Arabi, Beirut. (in Arabic)
- Ansarian, Hossein (2015); Translation of the Holy Quran, Fatima Al-Zahra Publishing House, Qom, Iran. (in persian)
- Britannica, (2023). The Editors of Encyclopaedia. “weapon of mass destruction”. *Encyclopedia Britannica*, <https://www.britannica.com/technology/weapon-of-mass-destruction>. Accessed 10 March 2023.
- British Ministry of Defence (2017). Development, Concepts and Doctrine Centre (DCDC), Joint Doctrine Publication 0.30.2: Unmanned Aircraft Systems.
- Elahi Qomshaei, Mahdi (1960), Translation of the Qur'an, Ch2, Fatima Al-Zahra Publishing House, Qom, Iran. (in persian)
- Fazel Lankarani, Mohammad Javad (2013); Production and use of weapons of mass destruction from the point of view of Islamic jurisprudence, first edition, published by the Jurisprudential Center of Imams Athar (AS), Qom. (in persian)
- Government of Switzerland (2016). ‘Towards a “compliance-based” approach to LAWS’, Informal Working Paper (2016), CCW Informal Meeting of Experts on Lethal Autonomous Weapon Systems.
- Handbook of International Humanitarian Law (2016). Inter-Parliamentary Union (IPU) and International Committee of the Red Cross (ICRC).
- Human Rights Watch (2012). Losing Humanity: The Case against Killer Robots.
- Ibn Abi Shaiba, Abdullah bin Muhammad (1988); Al-Mansaf, Saeed al-Laham research, vol.7, first edition, Dar al-Fikr, Beirut, Lebanon. (in Arabic)
- Ibn Zahra, Hamzah bin Ali (1996); Ghaniy al-Nizwa al-Ulami al-Asul and al-Faroo; First edition, Institute of Imam al-Sadiq (peace be upon him), Qom. (in Arabic)
- ICRC, Customary IHL Database, ‘Rule 70. Weapons of a nature to cause superfluous injury or unnecessary suffering’.
- International Committee of the Red Cross (ICRC)(2015). ‘Autonomous weapon systems: is it morally acceptable for a machine to make life and death decisions?’ CCW Meeting of Experts on Lethal Autonomous Weapon Systems.
- Javadi Amoli, Abdullah (2017); Tasnim, vol. 2, second edition, Isra Publishing Center, Qom. (in persian)
- Lotfi, Abdul Reza; Faqihi, Mohammadreza; Ashgari bonab (2015), rare; Weapons of Mass Destruction from the Perspective of Islam and International Humanitarian Law, vol. 3, First Edition, Mizan Publishing House, Tehran, Iran. (in persian)
- Makarem Shirazi, Naser (1995); Sample Commentary, vol. 2, First Edition, Darul Kitab al-Islamiya, Tehran. (in persian)
- Peter Singer (2009). Wired for War (Penguin Group (USA) Incorporated).
- Protocol I Additional to the 1949 Geneva Conventions (1978). and Relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts.
- Special Rapporteur on Extrajudicial, Summary or Arbitrary Executions (2013). Report, 38, U.N. Doc. A/HRC/23/47 (by Christof Heyns).
- US Department of Defense Directive (2012). “Autonomy in Weapons Systems”, Number 3000.09 of Glossary Part II.